

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

MÜSƏLMAN ŞƏRQİNDƏ

İLK PARLAMENTLİ

RESPUBLİKA

**Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə
həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın
MATERIALARI**

21-23 may 2018, Bakı

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİNİN TƏRKİBİ

Akademik Abel Məhərrəmov	– Sədr, BDU-nun rektoru
Allahşükür Paşazadə	– Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri, Şeyxülislam
Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın	– Hacettepe Üniversitesi, Türkiyə
Prof. Elio Brancaforte	– Tuleyn Universiteti, ABŞ
Prof. Dr. Kerem Karabulut	– Atatürk Üniversitesi, Türkiyə
Prof. Araylın Musaqaliyeva	– L.Qumilyov ad. Avrasiya Milli Universiteti, Qazaxıstan
Akad.Q.Q.Matışov	– Rusiya Elmlər Akademiyası
Prof. Michael Reynolds	– Princeton Universiteti, ABŞ
Dr. Monika Rind-Pawłowski	– Institute for Empirical Linguistics, Goethe University, Frankfurt, Almaniya
Prof. Jibek Sızdıkova	– MDU, Mərkəzi Asiya və Qafqaz ölkələri kafedrasının müdiri, Rusiya
AMEA-nın müxbir üzvü	
Aydın Kazımzadə	– BDU, Elm və İnnovasiyalar üzrə prorektor
Prof. İradə Əliyeva	– BDU, Tədrisin təşkili və təlim texnologiyaları üzrə prorektor
Prof.Sani Hacıyev	– BDU, Sosial məsələlər, tələbələrle iş və ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə prorektor
Fikrət Şiriyev	– BDU, Həmkarlar İttifaqı Komitəsinin sədri
Hacı Salman Musayev	– Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi sədrinin birinci müavini
Qəmərxanım Cavadlı	– Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi sədrinin müavini
Dos. Azad Rzayev	– BDU, Tarix fakültəsinin dekanı
Prof.Sevda Süleymanova	– BDU, Tarix fakültəsinin elmi işlər üzrə dekan müavini
Dos. Bəxtiyar Nəbiyev	– BDU, Tarix fakültəsinin bakalavr təhsili üzrə dekan müavini
Prof. Anar İsgəndərov	– BDU, Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının müdiri
Akad. Yaqub Mahmudov	– BDU, Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrasının müdiri, AMEA-nın Tarix İnstitutunun direktoru, Milli Məclisin deputatı
Dos. Mehman Abdullayev	– BDU, Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının müdiri
Dos. Məmməd Fətəliyev	– BDU, Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi kafedrasının müdiri
Prof. Qüdrət İsmayilzadə	– BDU, Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrasının müdiri
Prof.Əsmət Muxtarova	– BDU, Türk xalqları tarixi kafedrasının müdiri
Prof. İradə Hüseynova	– BDU, Qafqaz xalqları tarixi kafedrasının müdiri
Dos.Abutalıb Cəlilov	– BDU, Slavyan ölkələri tarixi kafedrasının müdiri
Dos.İqbal Ağayev	– BDU, Asiya və Afrika ölkələri kafedrasının müdiri, dosent
Dos. Lalə Əliyeva	– BDU, Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrası
Dos. Elvira Lətifova	– BDU, Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrası
Dos. Arzu Məmmədova	– BDU, Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrası
Dos. Sevinc Qasımova	– BDU, Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrası
Dos. Mətanət Məmmədova	– BDU, Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrası
T.f.d Zəhra İslamova	– BDU, Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrası
Ulduz Paşayeva	– Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya ETL, böyük elmi işçi
Rəna Hüseynova	– Azərbaycanın maddi-mədəniyyət tarixi ETL, böyük elmi işçi
Anzulə Əmirova	– “Bakı Universiteti” qəzeti, baş redaktor

Ədəbiyyat

1. Aristotel. Poetika, Bakı – 1974, 190 s.
2. Bualo. Poeziya sənəti, Bakı – 1969, 182 s.
3. Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri, Bakı-2007, 479 s.
4. Xəlilov Ə. Dünya ədəbiyyatı - II cild, Bakı – 2013, 535 s.
5. İstoriya zarubejnoy literaturı, Moskva – 1959, 439 s.
6. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı – 1974, 486 s.
7. Lokkart L. Nadir şah, Bakı – 2013, 550 s.
8. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri, Bakı – 2004, 495 s.

BİRİNCİ CUMHURİYET DÖNEMİ AZERBAYCAN'IN BENİMSEDİĞİ HÜKÜMET SİSTEMİ: YASAMA-YÜRÜTMƏ İLİŞKİLERİ

Doç. Ali Asker

20. yüzyıla gələnə qədər hökumət sistemlərinin ortaya çıxışı və inkişafı müxtəlif mərhələlərdən keçərək şəkəllənmişdir. Kralların mutlak iktidarını sınırlandırmaya yönəlik 1215 Magna Carta Libertatum (Böyük Hürriyyət Fərmanı) ilə başlatılan ilk girişim ilərleyen dövrlərdə monarşi rejiminin aşamalı olaraq evrimini və parlament monarşiye dönüşümünü sağlamışdır. 19. yüzyıla gəlində geniş öy ilkesi və gittikçe önemi artan siyasi partilərin faaliyyətləri nəticəsində İngiltərə parlamentarizmi yüksək demokratik səviyyəyə ulaşmışdır. Bu sistem sadəcə monarşilər için değıl cumhuriyyət rejimləri için də erişilmək istənen bir model rolünü oynamışdır. En geniş anlamıyla baktığımızda bu sistemin özəlliyi; qüvvətlərin yumşaq ayırımına dayanaraq iki başlı yürütməyə sahib olmasıdır. Yürütmənin bir başını parlamento qarşısında sorumlu hökumət oluşturun, diğər başını sorumsuz bir dövlət başkanı (cumhurbaşkanı vəya kral) oluşturun. 18. yüzyılda Amerikan kolonilərinin bir araya gəlməsi, bağımsızlıq mücadələsi və nihayətində 1787 tarixində qəbul edilən anayasayla yeni bir hökumət modeli olaraq başkanlık sistemi benimsemişdir. Bu sistemin en geniş özəlliyi qüvvətlərin sərt ayırımına dayanaraq; başkanın doğrudan xalq tərəfindən seçilməsi və yürütmənin tək başlı olmasıdır.

Birinci Cumhuriyyət dönməsində Azərbaycan'ın benimsemişdiği hökumət sistemi imparatorluqların dağılması nəticəsində ortaya çıkmış bir çox yeni dövlətdə olduğu gibi bir parlamentər yönetim sistemidir. Bilindiği gibi dövlətlər, ortaya çıxtıkları dönmənin toplumsal və siyasi şəraətlərinin etkisi altında doğup gelişirlər. Azərbaycan'ın benimsemişdiği hökumət sisteminin xarakterini və işləyiş prosesini hökumət sistemi üzərinə sağlamış bir dəyərləndirmə yapmamız için bir çox xüsusa diqqət çəkmək gərəkəkdir.

- Azərbaycan çox eski çağlardan dövlət gələneğine sahib bir ölkədir, fakat 19. yüzyıldan itibaren Rusya'nın yönetimi altına girməsiylə ölkədə bir sömürge sistemi uygulanmış və dövlət gələneğı kəsintiye uğramışdır. Bu yüzden Azərbaycan'ın bağımsızlığı uzun süreli dövm etmiş geleneksel hanedan, hanlık vs yapının dışında yeni bir sistem olaraq cumhuriyyət dövlət modelinin benimseməsinə yol açmışdır. Azərbaycan'ın milli bağımsızlıq davasının öncüllərindən olan, kıymətli düşünce adamı Mirza Bala Mehmetzadə'ye göre Azərbaycan'da milli hanedan bulunmadığı için istibdat ile cumhuriyyət arasında her hangi bir tereddüde yer kalmamıştır. Bu yüzden “demokratik cumhuriyyət” kararı milletin kendi kararı, fərmanı və iradəsi doğrultusunda alınmıştır [1; s. 49].

- Azərbaycan'ın bağımsızlığı son dərəcə gərgin iç və dış şəraətlərin etkisi altında gerçəkləşmiş, dövlət kuruluşu aynı zamanda Azərbaycan Türklüğünün varoluş mücadələsinin bir parçasını oluşturmış və onu yok olma təhlükəsindən kurtarmıştır.

- Azərbaycan Halk Cumhuriyyətinin ilk hüquki belgesi olan “İstiklal Bəyannaməsi” onu egemen, bağımsız, (madde 1) və demokratik bir cumhuriyyət (madde 2) olaraq nitələmişdir. Azərbaycan, ayrıca seküler bir dövlət sistemini benimsemiştir.

- Azərbaycan'ın hökumət sistemi demokratik siyasi sistemlə uyum içərisində yürümüşdür. Hatta benimsemiş olan çox partili parlamentər demokrasi daha sonradan fazla liberal olduğu gərəkçisiylə eleştirilmiştir.

- Cumhuriyyətin var olduğu 23 ay boyunca parlamento və hökumət arasındaki ilişkilerin şəkəllənməsində dış faktörlerin etkili olmuş, demokratik parlamentər rejimin dövməliliği zor şərtlər altında sağlanmışdır.

- Böyük sosial və siyasi sorunların yaşanmasına rağmen, kısa bir dönm içinde toplumun demokratikləşməsi, ifade, vicdan, toplumsal və kolektif hürriyyətlər, insan haklarının korunması yönünde birçok önemli yasalar qəbul edilmiştir. Parlamento çoğunluğuna sahib Müsavat partisi, parlamento grubunun bəyannaməsində “Azərbaycan hürriyyət ölkəsi olmalıdır” denilməkdəydi.

Azərbaycan Halk Cumhuriyyətinin benimsemiş olduğu hökumət sisteminin irdənməsi için öncelikli olarak dövlətin kurucu belgesi olan 28 Mayıs 1918 tarixli Misak-ı Milli'ye, yani İstiklal Bəyannaməsinə baxmamız gərəkir. İstiklal Bəyannaməsinin 6. maddəsində “Kurucu Meclis çağırılana qədər Azərbaycan'ın yönetimi başında xalq oylaması ilə seçilmiş Milli Şura və onun qarşısında sorumlu Geçici Hökumət bulunur” ifadəsi yer alıyor. Bəyənname metnindən görüldüğü gibi Azərbaycan Halk Cumhuriyyəti egemenliğini xalqdan alan, qüvvətlər ayırımına dayalı, demokratik parlamentər rejimi benimsemiş bir dövlətdir. Hökumət sistemi parlamentər cumhuriyyətdir. Fakat bu cumhuriyyətin; varlığını sürdürdüğü 23 aylık dönmənin en azından altı ayda parlamentər dövlət modelindən ciddi surətte sapmış, qüvvətlər

ayırımının ihlal edildiğini görmekteyiz. Ne var ki yukarıda da bahsettiğimiz gibi böyle bu gelişme dış etkenlerin tesiriyle yaşanmıştır. Bilindiği gibi Maverayı Kafkasya Seymi döneminde 11 Mayıs 1918'de başlayan Batum görüşmeleri 4 Haziranda Osmanlı İmparatorluğu hükümetiyle Azerbaycan Cumhuriyeti arasında dostluk antlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Antlaşmaya göre Azerbaycan Cumhuriyetinin talebi doğrultusunda Osmanlı Devleti intizam ve asayiş sağlamak amacıyla bu ülkeye asker gönderebilecektir. Bu antlaşma Azerbaycan Türklerinin varoluşu ve bağımsız cumhuriyetin korunması açısından son derece büyük öneme sahip bir antlaşma idi. Fakat Nuri Paşanın Azerbaycan'ın içişlerine müdahalesi kuşku götürmez bir gerçekliktir. Bu müdahalenin gerekçesi, haklı veya zaruri olup olmaması, Azerbaycan devletinin bağımsızlığı açısından önemi vs. tartışmaya açık konulardır. Bu tartışmanın ele alınarak incelenmesi konumuz dışında kalsa da şöyle bir tespitte bulunmak yanlış olmayacaktır: Azerbaycan milli mücadelesinin liderleri dönemin "ilhakçı" çevrelerinin baskısı karşısında Türk komutanlığı ile ortak karara gelebilmiş, tabiri caizse krizi "daha az zararlı" atlatabilmişlerdi. Şöyle ki Milli Şura'nın 17 Haziran 1918 tarihli oturumunda iki önemli karar alınmış, Fethali Han Hoyski başkanlığında ikinci hükümet teşkil edilmiştir. "Geçici Hükümetin Yetki ve Görevleri Hakkında" birinci karar göre Geçici Hükümet devlet bağımsızlığını ve mevcut siyasi özgürlükleri kaldırmak, toprak reformu ve diğer önemli konularda kanunları değiştirmek hakkına sahip değildir ve yakın 6 ay içinde Tüm-Azerbaycan Kurucu Meclisinin çağırılmasını sağlayacaktır. Yönetimle ilgili diğer konularda ise hükümet serbestti. "Milli Şura'nın Feshi Hakkında" ikinci karar göre Azerbaycan'ın dâhilî ve haricî durumu göz önünde bulundurularak tüm hâkimiyet Fethali Han Hoyski başkanlığındaki hükümete devredilmiştir. Hükümet, Kurucu Meclis kurulana kadar bu yetkiyi hiçkimseye devretmeyecekti. Siyasi literatürde "Haziran gericiliği" olarak da zikredilen bu kararın alınması parlamenter demokrasi üzerinde bir baskı oluşturmuş, kuvvetler ayrımı ilkesini bir süreliğine askıya almıştır. Kuskusuz, Geçici Hükümet döneminde Azerbaycan halk Cumhuriyetinin bağımsız bir devlet olarak kurum ve kuruluşlarının şekillenmesinde, iç ve dış güvenliğinin sağlanmasında çok önemli kararlar alınmıştır. Geçici Hükümet döneminde yaşanan en büyük olay ise Bakü'nün Bolşevik işgalinden kurtarılaraq Azerbaycan'ın devlet egemenliğini ülkenin tamamında geçerli hale getirilmesi olmuştur. Sadece Lenkaran kazası Denikin taraftarlarından müteşekkil askeri diktatörlüğün elinde idi. 1918-1919 yıllarında Denikinciler ve Ermeni birlikleri bu bölgede dehşetli kıyımlara yapmışlardır. Lenkaran, 1919 yazında düşman işgalinden kurtarılmıştır [2]. Kafkas İslam Ordusunun taaruzu ile 15 Eylül 1918'de Bakü'nün işgalden kurtulması bağımsızlık tarihinin en büyük olayı idi. Resulzade, daha sonra bu olayın önemine ilişkin şöyle bir tespitte bulunacaktır: *"Kafası meşhur gilyotin mengenesinde bulunan bir adamın halaâsı nasıl bir hayat-ı nevîn ise, Bakü'nün istirdadı dahi o nisbette icazkâr bir vakaydı. Hem hakikaten öyleydi. Sonra menhus bir ihtilal neticesinde mezarları mensî kalan Anadolu Mehmetçikleri Bakü'deki şehadetleri ile Türklüğe yeni bir siyasî vücut ita ediyorlardı."* [3; s. 52]. 17 Haziranda Azerbaycan hükümeti Gence'den Bakü'ye taşındı.

1918 yılı sonbaharında Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecini ciddi şekilde etkileyen olaylar yaşanıyordu. 30 Ekim 1918 günü Osmanlı Devleti ile İtilaf devletleri arasında imzalanan Mondros ateşkes antlaşmasının 11. maddesi gereğince Kafkasya ve İran içlerindeki Türk kuvvetleri I. Dünya Savaşı öncesi sınırlara dönecektir. Osmanlı ordusunun geri çekilmesiyle Azerbaycan, bağımsızlık tarihinde yeni bir döneme girmiş oldu. O sırada durum çok kritikti ve hükümetin elinde Bakü'yü koruyacak sadece 500 kişilik bir polis gücü vardı ve her hangi bir gücü yoktu. Resulzade'nin tabirince, kuvvet olsa bile "Almanya'nın, Türkiye'nin teslim olduğu bir kuvvete karşı Azerbaycan'ın harp açması bittabiî akla bile gelmezdi" [3; s. 70]. İngiliz Kafkas işgal Kuvvetleri Komutanı General Thomson, Bakü'ye varmadan önce yaptığı bir açıklamada Azerbaycan'ın "Türk kumandanlığının entrikası ile teşekkül etmiş bir hükümet" olduğunu ifade ediyordu. Bakü'yü bir "Rus şehri" olarak gören General Thomson, Biçerahov ve Taşnak güçlerinden müteşekkil işgal rejiminin kurulması Azerbaycan'ın bağımsızlığını tehlikeye düşürmüştür. Bu durumda da milli hükümetin diplomatik faaliyetleri ve yoğun çabası sayesinde Azerbaycan'ın bağımsızlığı korunmuştur.

Daha önce de vurguladığımız gibi yasama ve yürütmenin tek ele, Geçici Hükümete devredilmesini öngören 17 Haziran 1918 tarihli parlamento kararına göre hükümet altı ay içinde Kurucu Meclis (Müessesler Meclisi) seçimlerini yapacaktı. Fakat ülkenin içinde bulunduğu zor şartlar buna müsaade etmemiş ve bu konudaki çalışmalar yalnız 21 Ekim 1918 tarihine başlatılabilmektedir. Bununla ilgili oluşturulmuş komisyonun 5 Kasım 1918 tarihli ilk toplantısında söz konusu seçimlerin Milli Şura tarafından belirlenmiş tarihte geçirilemeyeceği, fakat temsili hâkimiyet organının oluşturulması zarureti dikkate alınarak basit sisteme dayalı bir parlamento oluşturulmasına dair karar kabul edilmiştir. Hükümetin 9 Kasım 1918 tarihli oturumunda alınan karar doğrultusunda 16 Kasım 1918 tarihinde Milli Şura yeniden faaliyete başlamıştır.

Milli Şura'nın 20 Kasım tarihli oturumunda Azerbaycan'ın yasama organı olan parlamentonun oluşturulmasına dair kanun kabul edildi [4; s. 29-32]. Kanuna göre Milli Şura üyesi olarak 44 vekil doğrudan parlamento üyeliğine kabul edilecektir. 36 vekil ise Azerbaycan'ın değişik kazalarından eşit oranlarda seçilecektir. Geri kalan üyeler ise başka milletlerin mensuplarından, ayrıca beş milletvekili sendika ve sanayici kuruluşları temsilen seçilecekti. 7 Aralık 1918'de faaliyete başlayan Azerbaycan Parlamentosunu ülkedeki ağır içtimai ve siyasi koşullar yüzünden genel seçimle oluşturmak mümkün olmamıştır. Fakat bu parlamento, dönemin gelişmiş demokrasilerine örnek olacak kadar adil temsil ilkeleri doğrultusunda teşkil edilmiştir. Parlamentonun teşkilinde milli temsil ve çok partilik ilkelerinin egemen olduğu görülmektedir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti parlamentosu, ülkenin son derece ağır siyasî sorunlarla baş başa kaldığı bir dönemde oluşturulmuştur. Bir taraftan, büyük güçlerin Azerbaycan konusundaki belirsiz tutumları, diğer taraftan Rusya'dan (gerek Bolşevik, gerekse monarşi yanlıları tarafından) beklenen tehlike, ülke içinde demokratik cumhuriyet karşısı güçlerin faaliyetleri, ayrıca çözüm bekleyen çok sayıda ekonomik, sosyal ve siyasî sorunların yaşandığı bir ortamda yasama organının bu şekilde oluşturulması "ehven-i şer" olarak görülmüştür. Sovyet tarih yazımında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti parlamentosuyla ilgili demokrasi aleyhtarı, halk karşısı, muhafazakâr tanımlamaları yapılmıştır. Oysa

parlamento ülkenin etnik, idari ve sosyal yapısına orantılı olarak son derece adil bir şekilde oluşturulmuştur. Şöyle ki dönemin nüfus verilerine göre ülkenin 2.75 milyon toplam nüfusunun 1.9 milyonu Müslüman iken 0.5 milyonu Ermeni, 0.23 milyonu Rus azınlıklardan oluşuyordu. Her 24 bin kişiye bir temsilci olmak kaydıyla 120 sandalyeden oluşan parlamentoda Müslümanları 80 milletvekili temsil edecekti. Azınlık teşkil eden milletlerden Ermenilere 21 (8 Gence, 8 Şuşa, 5 Bakü Ermeni komitelerini temsilen), Ruslara 10 (Rus Milli Şurası), Alman, Yahudi, Gürcü ve Lehleri (Polyak) birer sandalye ayrılmıştır. Kalan 5 sandalyeden 3'ü Bakü Sendikalar Cemiyeti Şurasından, 2'si ise Bakü Sovyeti kongre ve ticaret sanayi cemiyetlerine müştereken ayrılmıştır [4; s. 29-32]. Parlamentonun 7 Aralık 1918'de gerçekleşen ilk toplantısında tarafsız vekil, hukukçu Alimerdan bey Topçubaşov Parlamento Başkanı, "Müsavat" Partisinden hukukçu Hasan Bey Ağayev ise birinci başkanvekili görevlerine seçilmiştir [5; s. 33-48].

Parlamentonun faaliyetinde hukukun üstünlüğü, çoğulculuk, çok partilik, kuvvetler ayrımı ilkeleri rehber edinmiştir. Kabul edilen düzenleme ve alınan kararlar doğrultusunda yasama ve yürütme erki arasındaki görev ve yetki dağılımı, ayrıca parlamentonun iç düzeninin teşkili istikametinde önemli adımlar atılmıştır. Devlet yönetiminde devamlılığın sağlanması doğrultusunda Azerbaycan hükümetinin daha önceden almış olduğu ve cumhuriyet öncesi dönemde kabul edilmiş yasal düzenlemelerin geçici olarak uygulanmasına dair kararı bu dönemde de devam ettirilmiştir. Azerbaycan Parlamentosu faaliyeti boyunca ülke hayatının demokratikleşmesi, hukuk devletinin tesisi, sosyal politikaların uygulanması istikametinde son derece önemli kanun ve kararlar kabul etmiştir.

Bilindiği gibi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde her hangi bir anayasa kabul edilmemiştir. Ne var ki parlamentonun teşkili devletin yasama faaliyetini gerçekleştirilmesi istikametinde başvurulmuş geçici bir çözümdü. Azerbaycan'ın Kurucu Meclisine seçimleri öngören 21 Haziran 1919 tarihli Esasname, milli egemenliğe dayalı temsili bir devlet erkinin oluşturulması yönünde atılan çok önemli bir adımdı. Anayasayı kabul edecek, ayrıca devlet hayatının çok önemli konularında kararlar alacak bu kurumun teşkilini gerçekleştirme maalesef mümkün olmamış, Bolşevik Kızıl Ordunun işgali sonucunda Azerbaycan halk Cumhuriyetinin varlığı sona ermiştir.

Özetlemek gerekirse, Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin devlet şekli demokratik cumhuriyet, benimsemiş olduğu hükümet modeli parlamenter sistemdir. Parlamento Başkanı aynı zamanda devletin başıdır. Parlamenter sistemin gereklerine uygun olarak Parlamento Başkanı Başbakanın adaylığını parlamentoya sunar. Parlamento çoğunluğuna sahip partinin (veya koalisyonun) temsilcisi Başbakan olarak seçilmektedir. Başbakan ise Hükümeti üyelerini belirledikten sonra hükümet listesi güvenoyu için parlamentoya sunulur. Bakanlar Kurulu parlamento karşısında sorumludur. Yirmi üç aylık mevcudiyeti döneminde Azerbaycan Halk Cumhuriyetinde beş hükümet kabinesi oluşturulmuştur (1,2 ve 3. Hükümet kabinelerininin (1. Kabine: 28.05.1918-17.06.1918, 2. Kabine 17.06.1918-26.12.1918, 3. kabine 26.12.1919-14.04.1919) başkanı Fethali Han Hoyski, 4. (14.04.1919-22.12.1919) ve 5. kabineye (24.12.1919-30.03.1920) Nesib Bey Yusufbeyli başkanlık etmiştir). Günümüzde Azerbaycan Cumhuriyetine karşı yöneltilen eleştirilerde zayıf bir hükümet yapısına sahip olması, sıkça kabine değişikliği, çok fazla ılımlı siyaset uyguladığı vs. hususlara vurgu yapılmaktadır. Oysa hükümet istifalarının arkasında yatan nedenlere baktığımızda her birinin somut bir gerekçesi olduğunu görmekteyiz. Elbette, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti büyük dönüşümlerin yaşandığı son derece çalkantılı bir dönemin ağır şartlarında ortaya çıkmış bir devlettir. Devletlerin tarihinde yaşanan geçit dönemlerinde başvurulmuş sert uygulama ve yöntemlerin bir nedeni de bu tür ağır şartlardan doğmaktadır. Yazının başında bahsettiğimiz, yasama yürütme ilişkileri konusunun çok önemli kırılma noktalarından olan 17 Nisan 1918 tarihli parlamento kararının da bu doğrultuda okunması gerekir. Hatta bu kararı kınayan Mehmet Emin Resulzade'nin bile cumhuriyetin ılımlı politikalarıyla ilgili bir nebze serzenişte bulunduğunu görmekteyiz: "*Bu devre-i teşekkül ve taazzuda bulunan bu nevad siyasetin şüphesiz şayan-ı tenkit noksanları az değildir. Bunların en büyüğü, bu gibi devirlere mahsus muhkem bir idarenin, kavi bir hükümetin hakkıyla tesis edilmediğidir. Teşettüt-i efkârın tevhidî için tatbik olunan ikna usulü ile beraber biraz daha icbar tarikine gidilseydi, ihtimal ki netice-i vukuat başka türlü olurdu*" [3; s. 76]

Birinci Cumhuriyet dönemi yasama-yürütme ilişkilerinin karakterini irdelerken konuya sadece hukuki açıdan bakmak yeterli değildir. Devlet erkinin iki kolu arasındaki ilişkilerin siyasi ve tarihi tahlili hükümet sistemi açısından çok boyutlu bir değerlendirme yapma fırsatı sunuyor. O dönemin cumhuriyet kurucuları demokrasiyi rehber edinmiş ilkeli ve gerçek dava adamı idiler. Tarih tecrübe çoğu zaman şunu gösteriyor: devletlerin meydana gelmesi veya geçiş süreçlerinde siyasi fırsat yakalamış güçler ister çetin mücadele yoluyla isterde kolaylıkla hâkimiyete sahiplendikten sonra onu kolayca terk etmiyorlar. Bilakis, ellerindeki gücü pekiştirerek daha sert bir idare usulü benimseyerek iktidarlarını kalıcı hale getirmektedirler. Azerbaycan'ın o dönemdeki siyasi elitleri, cumhuriyetin kurucuları daha zor bir yolla ilerleyerek demokrasiden, milli iradeye dayalı egemenlik ilkesinden taviz vermemişlerdir.

GOVERNMENT SYSTEM IN AZERBAIJAN IN THE FIRST REPUBLIC PERIOD: LEGISLATIVE-EXECUTIVE RELATIONS

Keywords: *The First Republican era, parliamentary system, Azerbaijan Democratic Republic, government system, Azerbaijani National Council*

Abstract: *The First Republican era (1918-1920) has great importance in Azerbaijan's history of state and law. The government system of the Republic is directly linked to the rule of law and democratic state principles. The classical classification of government systems includes presidential, parliamentary and later semi-presidential systems. The parliamentary system developed and emerged in the direction of the British parliamentarism tradition. The emergence of the presidential system depends on the foundation of the United States. The semi-presidential system is shaped by bringing*

together some features from both systems. A typical example of this system is the French government model. The demolition of the empires after World War I and the government systems preferred in the process of emergence of the new states, draw attention with their legal and political aspects. In this context, Azerbaijan in the First Republic period adopted aparliamentary government system and a democraticpolitical regime. The examination of the governmental system of the Republic, not only in law but also in political and historical terms, can reveale the true sense of legislative relations.

Kaynakça

1. Mehmetzade M. B., *Azərbaycan Misak-ı Millisi: 28 Mayıs İstiklâl Beyannamesinin Tahlili* (Aktarma ve şerhler Alesker Aleskerli, Elşad Mahmudov), Ankara 2002.
2. Kərimov B. 1918-1919- cu illərdə Lənkəran qəzasında ermənilərin törətdikləri soyqırım. *Bakı Universitetinin xəbərləri*. Humanitar elmlər seriyası. 2012, №2 (ss. 151-160).
3. Resulzade M. E., *Azərbaycan Cümhuriyyəti (Keyfiyyət-i teşəkkülü və şimdiki vəziyyəti)*, Azərbaycan Türkləri Kültür və Dayanışma Dərnəgi yayınları, İstanbul 1990.
4. Azərbaycan Məclisi-Məbusanı haqqında qanun, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*, 1-ci cild, Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı 1998 (ss. 29-32).
5. Azərbaycan parlamentinin açılışı, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar)*, 1-ci cild, Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı 1998 (ss. 33-48).
6. Azərbaycan gaz. 1919, 28 may, No 110.

AZƏRBAYCAN HALK CUMHURİYETİ MİLLİ ORDUSUNUN ERMENİ TERÖRÜ İLE MÜCADELESİ (1918-1920)

Doç. Dr. Bəşir MUSTAFAYEV

Başlarken. Kafkaslarda meydana gelen karmaşık durum Osmanlı Devletinin buraya yönelik siyasetini yürütmeye imkân vermemektedir. Osmanlı'ya göre Bakü'nün kurtuluşu başlı başına bir galibiyet demektir. Öte yandan Birinci Dünya Savaşında Osmanlının kuşatma altında olması, zayıflamaya yüz tutması, Doğu ve Batı cephelerindeki çatışmalar milli mücadeleyi beraberinde getirmiştir. Anadolu toprakları itilaf devletlerince adeta dört taraftan çembere alınmıştı. Aynı zamanda 1915–1918 yılları arasında Rusya'da da kargaşa dönemi yaşanmış, ülkedeki isyanlar karşısında Çar Hükümeti Duma'yı fes etmiştir. Bu durum Rusya'da yaşayan Müslümanların kendi kaderlerini tayin etmek hakkını da doğuruyordu.

Çar Rusya'sındaki ihtilal ve aynı zamanda Kafkaslarda olup bitenler sonucunda kongrede alınan kararlar, Ruslar arasında kısa sürede reaksiyon bulmuştur. Ermeni Bolşeviklerinden Şaumyan, Lenin tarafından Kafkasya komiserliğine atanmıştır. 1917'de Rusya, Bolşevik devrimini takiben Birinci Dünya Savaşından fiilen çekildiğinde, Güney Kafkas'ta üç önemli siyasi güç vardı. Bunlar Gürcülerin Sosyal Demokrat Menşevik Partisi, Müslüman kesimin Müsavat Partisi ve Ermenilerin Taşnaksütyun Örgütü idi. Müslümanlar ve Gürcülerin önderliğinde diğer Kafkas halkları Sovyet Rus idaresine katılmamak yerine kendi kaderlerini kendilerinin sahip olması düşüncesiyle 28 Kasım 1917'de Trans-Kafkasya (Mavera-yı Kafkas) adlı bir idare organı-seymini oluşturdular (24, s. 18).

Kafkas Seyminde Resulzade konuya ilişkin şöyle der: “Evvelce Müslümanların intikamından ve Tiflis'in muavenetinden korkan isyankâr Bakü tedafii bir vaziyet almışken, sonra cesaret peyda etmiş, Bolşevik Bakü, Gence'ye doğru hareket etmek zorunda kalmıştır. Bu hareketlere, ilk önce Şamahı, daha sonra Salyan, Quba, Lenkeran, Kürdemir vb. bölgeler maruz kalmış, şehirler yerle yeksan edilmiş, ırz ve namuslar ayaklar altına alınmış, mal-mülk ganimet edilmiştir. Gence bizzat tehdit olunmakta, diğer taraftan dahi Karabağ Ermenileri Bakü Bolşevikleri ile birleşmek üzerine bir plan hazırlamaktaydı. Azərbaycan'ın ateş ve kılıçla teslim mecbur edilmek planı çizilmekteydi” (24, s. 19).

Lakin zaman ilerledikçe bu federasyon başarılı olamamıştır. Nihayet 18 Ocak 1918'de Bolşevikler bu meclisi zorla dağıtarak ve bunun yerine bir ‘Diyet Meclisi’ kurmuşlardır. Ancak federasyon, Osmanlı ordularının bölgedeki harekâtları ve Bolşevik Rusya'nın savaştan çekilmesini sağlayan 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Anlaşmasının ardından dağıldı. Mavera-yı Kafkas Seyminin özelliği konfederasyon içerisinde üç ulusun içişlerinde bağımsız oldukları ancak dışişlerinde ortaklaşa belirleneceği bir yapıda olmasıydı. Ancak bu yapay oluşum fazla sürmemiş. Ermeniler müttefik aramaya, Gürcüler de Almanya'ya yakınlaşmaya başlamıştır (22, s. 168-169).

Müslümanlar ise Osmanlı Devletiyle birlikte hareket etmiştir. Böylece 26 Mayıs 1918'de Mavera-yı Kafkas Seymi resmen son bulmuştur (13, s. 28-32). Öte taraftan Fethali Han Hoyski de, Mavera-yı Kafkas Seymi hakkında bölgede, özellikle Gürcistan ile ilgili verilen beyanatlarda genel olarak şu cevabı vermiştir: “Kafkas halkları birbirileriyle sıkı şekilde bağlanmışlar ki, onları kolaylıkla ayırmak mümkün değildir. Fakat eğer Gürcü halkının iradesi böyle ise biz muhalefet etmeye hiç de haklı değiliz ve Azərbaycan Türklere de bu yeni hadiseye göre lazım gelen kararı çıkarmaktan başka bir şey kalmıyor” (17, s. 70-72). Akabinde Mehmet Emin Resulzade önderliğinde Müslüman Şark'ta ilk Türk, Azərbaycan Cümhuriyeti kurulur (28 Mayıs 1918) ve bağımsızlığını dünyaya ilan eder. Bu esnada Gence'de, Nuri Paşanın rehberlik ettiği Kafkas İslam Ordusu katliamlardan korumak için Azərbaycan Cümhuriyetinin varlığını koruma yolunda Ermeni ve Rus terör yönetiminin tehdidine karşı mücadeleye başlar. M. E. Resulzade, eserinde olayları şöyle özetler: “25 Mayıs 1918 tarihi vatan tarihimizin unutulmaz günüdür. Bugün, Bakü'yü Azərbaycan'dan ayırıp, memleketi başsız beden